Anthony Dupont

Een voorgewende wende? Vertaling en studie van de bronnen van Constantijns visioen

Recensie

Jona Lendering – Vincent Hunink, *Het visioen van Constantijn: een gebeurtenis die de wereld veranderde* (Utrecht: Omniboek, 2018). ISBN 9789401913096.

Geschiedkundigen spreken van de 'Constantijnse Wende': de vervolgde en intern pluralistische christelijke beweging wordt door toedoen van Constantijn een toegelaten en bevoordeelde monolitische religie die meer en meer beslag legt op het Romeinse Rijk. Volgens de christelijke overlevering – vooral gebaseerd op de kerkhistoricus en (latere) vertrouweling van Constantijn, Eusebios (bisschop van Caesarea) – was die wende het rechtstreekse gevolg van een visioen van een lichtend kruis dat Constantijn ontving aan de vooravond van de slag bij de Milvische brug over de Tiber (28 oktober 312). Met de hulp van dat visioen kon Constantijn zijn rivaal Maxentius verslaan, en zijn lange bewind (als alleenheerser) uitbouwen. Uit dankbaarheid voor deze goddelijke steun zou hij zich bekeren tot het christendom, de christenvervolgingen stoppen (edict van Milaan), de christelijke kerk begunstigen (door bijvoorbeeld belangrijke basilieken te bouwen) en deze helpen zich intern te uniformiseren (bijvoorbeeld door de synode van Arles en het concilie van Nicea samen te roepen). Deze traditionele voorstelling, deze 'christelijke legende', wordt in hoofdstuk 1 uit de doeken gedaan.

De these van dit boek is echter dat de werkelijkheid veel complexer was, en dat veel van voorgaande stellingen met een korreltje zout moeten worden genomen. Constantijn stopte in 312 de vervolgingen van christenen niet. Galerius deed dit reeds

in 311. Overgeleverd materiaal bewijst eerder dat hij op dat moment zeker niet een (exclusieve) aanhanger van het christendom werd, maar dat dit pas een latere ontwikkeling in zijn leven was. Tot slot, en hier draait dit boek om, vond het visioen reeds plaats in 310, en was het allesbehalve christelijk te noemen. Een anonieme lofrede aan Constantijn uitgesproken te Trier in 310 meldt dat Constantijn een transcendentie-ervaring had. Hij zou in een visioen gezien hebben hoe de goden Apollo en Victoria hem zegekransen overhandigden. Op dat moment bekende Constantijn zich zeker nog niet tot het christendom. Wel zien Lendering en Hunink hierin de oorsprong van de latere traditie(s) over het kruisvisioen bij de Milvische brug. De auteurs sluiten niet uit dat Constantijn later dit oorspronkelijk 'heidense' visioen in een christelijke zin is gaan begrijpen, en zelf deze interpretatie gepropageerd heeft. Hierover hebben we echter geen zekerheid.

Hoofdstukken 2 tot en met 6 geven de noodzakelijke achtergrond om de lofrede te kaderen. De verschillende crises die het Romeinse Rijk in de derde eeuw teisteren komen in hoofdstuk 2 aan bod: militair, bestuurlijk, economisch, monetair, klimatologisch. De vraag in welke mate deze realiteit correspondeerde met een spirituele crisis in die periode, of er op religieus gebied continuïteit en/of discontinuïteit was, wordt gesteld in het volgende hoofdstuk. De auteurs stellen de vraag, belichten de verschillende kanten ervan, maar argumenteren dat een gebrek aan eenduidige bronnen een duidelijk antwoord verhindert. Hoofdstuk 4 schetst de geschiedenis van de Franken. Constantijns oorspronkelijke macht is immers gebaseerd op zijn succesvolle campagnes tegen de Franken. Vervolgens wordt de bestuurlijke constructie die keizer Diocletianus introduceerde uitgelegd: de tetrarchie, vier bestuurders voor het Romeinse Rijk, en hoe Constantijn binnen de tetrarchie de macht/alleenheerschappij krijgt/grijpt. Deze wapenfeiten, en groei in macht, worden in het zesde hoofdstuk uiteengezet. In 310 wordt het feit dat Constantijn reeds 5 jaar aan het bewind is, feestelijk gevierd. Voor die gelegenheid wordt een lofrede uitgesproken – de lofrede die melding maakt van een religieus visioen. Deze is bewaard als de zesde lofrede uit de twaalf *Panegyrici Latini*, speeches verzameld aan het einde van de vierde eeuw om in het onderwijs gebuikt te worden. Hoofdstuk 7 bevat de integrale vertaling van de feestrede van 310. Dit is een vlot leesbare vertaling. De vertaling is gemaakt alsof deze rede vandaag op een feestelijke plechtigheid zou uitgesproken worden. Ik citeer de vertaling van het eerste deel van de openende *captatio benevolentiae*: "Ja, allerheiligste keizer! Ik zou kunnen doen wat de meesten mij daarstraks adviseerden. Nu uwe majesteit deze dag aan mijn bescheiden persoon heeft verleend om te speechen, een dag die in deze stad uitgebreid wordt gevierd, zou ik juist met dat gegeven mijn betoog kunnen openen.

Doch een tweevoudig argument weerhoudt mij daarvan: een man van middelbare leeftijd behoort niet te koop te lopen met zijn vermogen tot improvisatie, en het is niet passend aan een zo goddelijke hoogheid iets ten gehore te brengen waar niet langdurig aan is geschreven en veelvuldig aan is geschaafd. Voor de vuist weg spreken tegenover de keizer van het Romeinse volk? Wie zou dat doen heeft geen gevoel voor de grandeur van het Rijk." (p. 55.) Hierbij blijkt soms dat onze taalgenoten in het Noorden bij een dergelijke gelegenheid een andere woordenschat gebruiken of een ietwat andere toon aanslaan, maar de vertaling boet hierbij zeker niet aan helderheid en vlotheid in. Hoofdstuk 8 bespreekt het genre van dergelijke lofredes. Hierbij wordt aangestipt dat deze rede vooral een politieke rede is, die Constantijns aanspraak op de macht wil legitimeren – waarbij de historische feiten soms wat 'creatief' worden gepresenteerd door de lofredenaar van dienst: Constantijns keizerlijke bloedlijn wordt onderstreept, zijn militaire en bestuurlijke daadkracht, en – via het visioen – de goddelijke zegen. Hierbij maakt Constantijn ook een eigen religieuze keuze: terwijl de tetrarchie voorheen aan Jupiter en Hercules was toegewijd, breekt hij met die traditie door uitdrukkelijk voor Apollo te kiezen. Hoofdstukken 9 tot en met 14 reconstrueren hoe een oorspronkelijk heidens visioen kon transformeren tot een funderend christelijk discours. Visioenen waren niet ongebruikelijk in de oudheid: is het dus enkel een *topos*, of is er 'echt' iets gebeurd? Op basis van de beschrijving in de lofrede is het niet onwaarschijnlijk dat Constantijn 'iets' ervaarde bij een waarschijnlijk bezoek aan het Gallische heiligdom te Grand, gewijd aan Grannus, die met Apollo kan worden gelijkgesteld. Had hij een droom, zag hij een halo rond de zon? Wat wel uit de lofrede blijkt, is dat Constantijn een duidelijke voorkeur heeft voor de zonnegod Apollo. De identificatie van Apollo met Christus zal trouwens niet ongebruikelijk zijn in die tijd. Hoofdstuk 10 gaat dieper in op de slag bij de Milvische brug, en meldt dat Eusebios wanneer hij deze slag in 315 in zijn *Kerkgeschiedenis* beschrijft, nog geen gewag maakt van het kruisvisioen, maar pas in zijn *Leven van Constantijn* van 339. Lactantius' *De dood van de vervolgers* (313) is de eerste christelijke bron die spreekt van Constantijns christelijke droom, zijn bevel om de schilden van zijn soldaten te tooien met een gekantelde X met gebogen bovenkant (of dit verwijst naar het christogram of een symbool uit de zonnecultus is, is een open vraag…), en dit linkt met een zogenaamde onmiddellijke bekering van Constantijn na zijn zege op Maxentius (hoofdstuk 11). Lactantius is echter niet geïnteresseerd in neutrale geschiedschrijving, maar wil de triomf van het christendom vertellen, evenals de straffen die God oplegt aan allen die de christenen vervolgen. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat hij de historische feiten van de Milvische slag niet correct weergeeft, maar vooral uit de retorische analyse van de

genoemde droom als een *topos*. Hoofdstukken 12 en 13 reconstrueren hoe Constantijn geleidelijk aan meer christelijk wordt. Hij organiseert kerkvergaderingen, bouwt basilieken, zonder dat dit *per se* impliceert dat hij exclusief christelijk geworden zou zijn. Hij laat zich op zijn sterfbed dopen – een niet ongebruikelijke gewoonte in die tijd. Eusebios' *Leven van Constantijn* – waarvan de basis een lofrede is gehouden door Eusebios naar aanleiding van Constantijns dertigjarig bewind – toont de definitieve transformatie: het heidense visioen in Gallië wordt het paradigmatische kruisvisioen aan de oevers van de Tiber. Een christelijke legende is geboren. Doorheen het volledige boek in het algemeen, en in de epiloog in het bijzonder, stellen de auteurs voortdurende methodologische en heuristische vragen. Constantijns visioen fungeert zodoende als een casestudie voor fundamentele onderzoeksproblemen die gepaard gaan met de studie van de geschiedenis (van de oudheid). Het boek wordt afgesloten met Constantijns stamboom, een kaart van het Romeinse Rijk, een beknopte tijdslijn, richtlijnen voor verdere studie, eindnoten met bronreferenties en een register. Vele foto's van relevante afbeeldingen illustreren de inhoud van het boek.

Een vraag die niet gesteld wordt, en die misschien wel een overweging waard is binnen de door de auteurs bepleitte methodologische voorzichtigheid: wat is de (materiële/tekstuele) transmissiegeschiedenis van de twaalf *Panegyrici Latini*, en – indien latere christelijke auteurs hiervan kennis hebben – hoe wordt de zesde rede, met Constantijns heidens visioen, inhoudelijk gerecipieerd? Deze vragen betreffen niet de kern van het betoog – de transformatie van een heidens naar een christelijke visioen –, maar wel de latere receptie die bijdroeg tot de vorming van de eenduidig christelijke perceptie van het besproken visioen.

Wat later als een paradigmatische gebeurtenis van de Westerse geschiedenis werd beschouwd – Constantijns Milvisch kruisvisioen – wordt nauwkeurig onder de loep genomen. Deze gebeurtenis blijkt wellicht een historische fictie te zijn. Wellicht, want de auteurs benadrukken dat ze hierover geen historisch sluitend bewijs kunnen bieden. Op deze wijze illustreert het visioen van Constantijn dat de religieuze en christelijke geschiedenis in deze periode meer divers was dan traditionele voorstellingen soms te denken geven, en fungeert het als voorbeeld om fundamentele methodologische vragen te formuleren bij de studie van (antieke) geschiedenis en de (beperkt beschikbare) bronnen van die tijd. Voor leerlingen van het hogere (middelbare) onderwijs is hier een belangrijke les te leren: bij historisch onderzoek (van de oudheid) is het bijna nooit mogelijk om de puzzel volledig op te lossen, maar het is wel noodzakelijk zoveel mogelijk puzzelstukken op te sporen en deze

nauwkeurig te onderzoeken. Niet alle vragen kunnen opgelost worden, maar het is wel nodig de juiste vragen te formuleren – zoals Lendering en Hunink hier op exhaustieve wijze tonen.

Anthony Dupont
Anthony.Dupont@kuleuven.be